

Алена Рудэнка

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

Rudenska@bsu.by

Ступень абстракцыі катэгарыяльнай семантыкі дзеясловаў (на прыкладзе беларускай, рускай, польскай і чэшскай моў)

У сучаснай лінгвістыцы прынята наступная тыпалогія семантыкі ў залежнасці ад ступені распаўсюджвання катэгорыі сярод лексічных адзінак: граматычная – словаўтваральная – катэгарыяльна-семантычная – лексіка-семантычная. Як суадносіцца семантычная дэрывацыя – развіццё новага значэння без змены формы – з рознымі відамі семантыкі? Якія ёсць асаблівасці такіх суадносін у дзеяслоўнай лексіцы сінтэтычных моў, у прыватнасці, беларускай і польскай?

Змена словазмяняльнага граматычнага значэння без змены формы слова магчымая толькі ў аналітычных мовах кшталту англійскай (тэрмін “семантычная дэрывацыя” ў дачыненні да такіх змен значэння звычайна не ўжываецца). Тое ж датычыць і класіфікацыйнага граматычнага значэння: у мовах, дзе ёсць марфалогія, яго змена звязаная са зменай граматычнай формы. Пераход з адной часціны мовы ў іншую ў сінтэтычных мовах (напрыклад, славянскіх) адбываецца разам з фармальнымі зменамі (бел. *золата* – *залаты*), а ў аналітычных можа выяўляцца толькі ў словазменнай парадыгме цалкам (напрыклад, англ. *a round table* ‘круглы стол’ – *a big round* ‘вялікае кола’; *one round* – *two rounds* ‘адно кола – два колы’). Толькі ў мовах, дзе перадача граматычнага значэння не звязана са зменай формы слова, а ажыццяўляецца аналітычнымі спосабамі, канверсія мае той самы выгляд, як і развіццё новага значэння – семантычная дэрывацыя. На шкале тыпалогіі семантыкі гэтыя катэгорыі аб’ядноўваюць значэнні ад катэгарыяльна-семантычных да класіфікацыйна-граматычных. У дачыненні да славянскага дзеяслова гаворка ідзе пра такія характарыстыкі, як трыванне, семантычны тып прэдыката (Т-катэгорыя), спосаб дзеяслоўнага дзеяння, пераходнасць, валентнасць, станавае значэнне. Названыя характарыстыкі звязаны з кваліфікацыяй дзеяслова па двух параметрах: тэмпаральна-аспектным і сінтаксічным – менавіта яны ствараюць базу найбольш распаўсюджаных спосабаў класіфікацыі дзеясловаў.

Славянскае трыванне адносяць да класіфікацыйных граматычных катэгорый і часта называюць лексіка-граматычнай катэгорыяй па наступных прычынах: па-першае, змена трывання, як правіла, цягне за сабою змену лексічнага значэння, а па-другое, адназначна рэгулярныя сродкі выражэння трывальнай семантыкі адсутнічаюць, хоць яна заўсёды выражаецца фармальна: прэфіксацыяй, суфіксацыяй і інш.

Тыпы значэнняў, якія перадаюцца часава-трывальнымі формамі дзеяслова, не атрымалі ў лінгвістычнай літаратуры адзінага тэрміналагічнага афармлення: іх называюць і Т-катэгорыямі, і семантычнымі тыпамі прэдыкатаў, і спосабамі дзеяслоўнага дзеяння.

Тэрмін “спосаб дзеяслоўнага дзеяння” (Aktionsart) выкарыстоўваецца ў двух сэнсах: шырокім і вузкім. У вузкім сэнсе гэта разнастайныя асаблівасці працэсаў у дачыненні да іх працягласці і выніковасці, якасная своеасаблівасць іх працякання і заканчэння. Адрозненні тыпаў дзеясловаў па спосабах дзеяслоўнага дзеяння звязваюцца галоўным чынам з іх прэфіксамі і асобнымі спецыяльнымі суфіксамі. У гэтым, вузкім, сэнсе спосаб дзеяслоўнага дзеяння – гэта словаўтваральная катэгорыя, менш аб’ёмная і абавязковая, чым граматычная, але досыць рэгулярная.

Спосаб дзеяслоўнага дзеяння ў шырокім сэнсе – гэта розныя семантычныя прыкметы, якія характарызуюць спосаб працякання сітуацыі ў часе незалежна ад іх фармальнага выражэння. Гэтыя тыпы значэнняў часава-трывальных форм дзеяслова, ці то Т-катэгорыі, ці то семантычныя тыпы прэдыкатаў, – незалежна ад назвы гэта наступная, меншая ступень абагульнення пасля граматычных і словаўтваральных катэгорый. Яны вылучаюцца і верыфікуюцца сінтаксічна: праз спалучальнасць і дыягнастычныя кантэксты.

Традыцыйна вылучаюцца наступныя Т-катэгорыі, ці ўстойлівыя семантычныя тыпы, якія перадаюцца часава-трывальнымі формамі дзеясловаў: 1) пастаянныя ўласцівасці; 2) устойлівыя і часовыя станы; 3) працэсы, якія падзяляюцца на інактыўныя працэсы, дзейнасці і дзеянні, і 4) падзеі¹. Апрача гэтага могуць вылучацца заняткі і паводзіны².

Даследаванне сінтаксічных характарыстык дзеясловаў звязана пераважна з вызначэннем іх месца ў структуры выказвання. На матэрыяле беларускай мовы такая праца была праведзеная і апісаная ў кнізе Віктара Мартынава, Паўла Шубы, Марыі Ярмаш *Марфемная дыстрыбуцыя ў беларускай мове*³. Аўтары многіх даследаванняў гэтага кірунку звяртаюцца да валентнаснага аналізу. У працах, прысвечаных гэтай тэматыцы, паказальныя два моманты. Па-першае, нягледзячы на ўяўную

¹ Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев, *Языковая концептуализация мира*, Москва 1997; А.А. Зализняк, А.Д. Шмелев, *Лекции по русской аспектологии*, Мюнхен 1997.

² Е.В. Падучева, *Семантические исследования. Семантика времени и вида: Семантика нарратива*, Москва 1996.

³ В.У. Мартынаў, П.П. Шуба, М.І. Ярмаш, *Марфемная дыстрыбуцыя ў беларускай мове*, ч. 1: *Дзеяслоў*, Мінск 1967.

асемантычнасць і фармальнасць, у іх звычайна рэалізаваны і фрагменты семантычнага аналізу. Характэрная ў гэтым сэнсе праца Юрыя Апрэсяна, дзе вынікам фармальнага колькаснага аналізу сталі класы дзеясловаў, цесна кансалідаваныя семантычна¹. Па-другое, большасць даследчыкаў у гэтай галіне не абмяжоўваюцца ўзроўнем паверхневага сінтаксісу, а імкнуцца накіраваць аналіз ад паверхневых сінтаксічных структур да глыбінных семантычных склонаў ці ў зваротным кірунку – ад глыбіннага сінтаксісу да паверхневых структур натуральных моў. Праводзіцца і семантычная інтэрпрэтацыя ў тэрмінах аргументнай структуры праз устанаўленне дыягрэмаў. Натуральна, што такая накіраванасць не можа не абапірацца на зместавы кампанент сінтаксічных характарыстык дзеяслова – у пераважнай большасці даследаванняў такога плана, наадварот, падкрэсліваецца глыбокая зместавая сувязь сінтаксічных і семантычных дзеяслоўных характарыстык.

Такі пункт гледжання, што ўзыходзіць да семантыкі прэдыкатаў, яшчэ раз дэманструе, што ўласцівасці дзеяслова (семантычныя прыкметы, маркеры, множнікі і пад.) непарыўна звязаныя з яго функцыяй далучэння аргументаў – у паверхневай структуры натуральнай мовы гэта праяўляецца ў камбінаторных характарыстыках дзеяслова. Нельга не згадзіцца з Аленай Падучавай у тым, што “залежнасць паміж значэннем лексемы і месцам яе валентнасцяў; абмежаванні на граматычную характарыстыку лексем, якія запаўняюць валентнасці дадзенай лексемы (селектыўныя абмежаванні прыкмет); абмежаванні на тып сінтаксічнага ўжывання лексем з дадзеным значэннем <...> перанесены з глыбінных структур і таму матываваныя, г. зн. семантычныя”².

Сінтаксічныя характарыстыкі дзеяслова – гэта: 1) актантавы тып, ці актантавая структура – набор яго глыбінных склонаў; 2) семантычная, 3) лексічная і 4) сінтаксічная спалучальнасць, альбо валентнасць. Актантавы тып дзеяслова непарыўна звязаны з яго семантыкай, і змена актантавага тыпу абавязкова цягне за сабою змену лексічнага значэння³. Сінтаксічная спалучальнасць – гэта колькасць пазіцый кіравання дзеяслова, іх абавязковасць ці факультатыўнасць; семантычная – гэта шырокія класы значэнняў падпарадкаваных лексем: адушаўлёнасць, канкрэтнасць, рэчыўнасць і пад.; лексічная – больш дробныя лексічныя групы, пэўныя лексемы і іх сінанімічныя рады.

З названых тыпаў спалучальнасці часцей за ўсё прыярытэтнымі характарыстыкамі дзеяслова лічаць яго сінтаксічную спалучальнасць, г. зн. мадэлі кіравання. Аднак семантычная валентнасць дзеяслова першасная ў адносінах да яго сінтаксічнай валентнасці, пра гэта сведчыць супастаўленне розных славянскіх моў. Змена валентнасці дзеяслова –

¹ Ю.Д. А п р е с я н, *Опыт описания значений глаголов по их синтаксическим признакам (типам управления)*, “Вопросы языкознания” 1965, № 5, с. 51–66.

² Е.В. П а д у ч е в а, *О семантике синтаксиса*, Москва 1974, с. 31.

³ А.А. Х о л о д о в и ч, *Опыт теории подклассов слов*, “Вопросы языкознания” 1960, № 1, с. 37.

яго сінтаксічнай характарыстыкі – не заўсёды звязана са зменай лексічнага значэння (гл. сінанімічнасць беларускіх канструкцый *кінуць камень і кінуць камянем* і г. д.), а толькі тады, калі яно матывавана глыбіннай семантыкай, звязана са зменай глыбінных семантычных склонаў, а не з’яўляецца паверхневай характарыстыкай. Менавіта гэтым абумоўлена тое, што бел. *мысліць аб кім-небудзь/ мысліць пра каго-небудзь* не звязана са зменай лексічнага значэння дзеяслова, а *мысліць аб кім-небудзь* ‘думаць’/ *мысліць на каго-небудзь* ‘задумваць нешта дрэннае’ – звязана.

Ёсць прыклады, калі семантычнае дзеяслоўнае акружэнне мовы А не ідэнтычнае акружэнню адпаведнага дзеяслова ў мове В. У гэтым выпадку аднолькавыя сітуацыі апісваюцца ў адной мове пры дапамозе аднаго дзеяслова, а ў другой – пры дапамозе некалькіх. Мадэлі кіравання такіх лексем пры гэтым могуць быць ідэнтычныя. Напрыклад, у значэнні ‘аб некаторых механізмах, машынах: манатонна гудзец’ у беларускай (і рускай) мове немагчымае ўжыванне дзеяслова *бурчаць* (рус. *бурчатъ*). У гэтым значэнні ў беларускай мове ўжываецца дзеяслоў *гудзец* (рус. *гудеть*).

Розныя значэнні дзеяслова фіксуюцца ў тых выпадках, калі: 1) абавязковыя сінтаксічныя валентнасці аднолькавыя, але абавязковыя семантычныя валентнасці розныя. Напрыклад, бел. *забіваць* у значэнні ‘станавіцца прычынай смерці’ і ‘знішчаць, уціскаць’ кіруе аднолькавымі прыназоўнікавымі формамі, але семантычныя актантныя характарыстыкі дзеяслова розныя ў двух гэтых значэннях; 2) абавязковыя сінтаксічныя валентнасці аднолькавыя, але абавязковыя лексічныя валентнасці розныя. Так, польск. *malować* і ў значэнні ‘выяўляць, перадаваць прадметы на плоскасці’, і ў значэнні ‘пакрываць фарбай’ мае паверхневую рэпрэзентацыю *kto maluje co*. Дыферэнцыяцыя значэнняў магчымая дзякуючы таму, што ў якасці суб’екта выступаюць розныя лексемы (*Artysta maluje portret. – Chłopiec maluje samochody*). Факультатыўныя валентнасці пры гэтым таксама розныя (*malować ścianę na biało – malować kwiaty ołówkiem*); 3) абавязковыя сінтаксічныя і семантычныя валентнасці розныя. Напрыклад, і ў значэнні ‘давіць, мяць нагамі’, і ў значэнні ‘хадзіць па якіх-н. месцах доўга, часта’ польскі дзеяслоў *deptać* патрабуе ўказання на суб’ект і аб’ект дзеяння, але яго семантычная спалучальнасць і мадэлі кіравання пры гэтым розныя: *Depczesz mi po nogach. – Deptaliśmy sprawcom po piętach*.

Безумоўна, гэта не ўсе падставы вылучэння розных значэнняў дзеяслова, звязаныя са зменай таго ці іншага тыпу спалучальнасці. Напрыклад, па-рознаму праяўляюцца розныя лексічныя і семантычныя спалучальнасці; пры вылучэнні асобных значэнняў дзеяслова-полісеманта неабходна ўлічваць не толькі абавязковыя, але і факультатыўныя валентнасці, а таксама наяўнасць устойлівых мадэляў кіравання ў дзеясловаў з падобным значэннем, абумоўленых толькі паверхнефармальнымі прычынамі; адрозненне валентнасці дзеясловаў-адпа-

веднікаў у розных мовах у гэтых выпадках не абумоўлена семантыкай. Прывязём прыклады такіх мадэляў.

У чэшскай мове рэгулярна ўжываецца кіраванне агузатывам з прыназоўнікам *o* (гэтая мадэль не выкарыстоўваецца ў беларускай мове) пры дзеясловах з семантыкай: 1) 'клапаціцца' – *dbát, pečovat, starat se*; 2) 'баяцца' – *bát se* 'баяцца' *obávat se* 'асцерагацца'; 3) 'імкнуцца, хацець атрымаць што-н.' – *bojovat* 'змагацца', *pokoušet se* 'спрабаваць', *prosit* 'прасіць', *usilovat* 'імкнуцца', *zajímat se* 'цікавіцца', *zápasit* 'змагацца', *zasloužit se* 'заслужыць', *žádat* 'прасіць', *soutěžit, soupeřit* 'спаборнічаць', *snažit se* 'спрабаваць'. Шэраг адрозненняў у дзеяслоўным кіраванні паміж чэшскай і беларускай мовамі звязаны з наяўнасцю такога мадэлі ў чэшскай мове. Можна прывесці колькі чэшскіх дзеясловаў з аналагічным кіраваннем, менш кансалідаваных семантычна: *soudit se* 'судзіцца', *připravovat* 'пазбаўляць', *dělit se* 'дзяліць', *okrádat* 'красці', *opírat se* 'абапірацца', *přicházet* 'пазбаўляцца', *zkracovat* 'скарачаць', *rozšiřovat* 'пашыраць'.

Тая ж мадэль кіравання ёсць і ў польскай мове; сярод дзеясловаў з такім кіраваннем можна вылучыць наступныя семантычныя групы: 1) 'клапаціцца' – *dbać, troszczyć się, ubiegać się; martwić się* 'хвалявацца'; 2) 'баяцца за каго, што' – *bać się o kogo, co; lękać się o kogo, co*; 3) 'імкнуцца, хацець атрымаць што-н.' – *błagać* 'прасіць', *dobijać się* 'дабівацца', *pokusić się* 'асмеліцца', *postarać się* 'пастарацца', *walczyć* 'змагацца', *wystąpić o co* 'выступіць за што', *zebrać* 'прасіць'; 4) 'сварыцца' – *wadzić się, kłócić się; spierać się* 'сварыцца', параўн. чэш. *hádat se* 'сварыцца', *přít se* 'сварыцца'.

У чэшскай мове дзеясловы з семантыкай ментальных дзеянняў і станаў часта ўжываюцца з агузатывам без прыназоўніка ці з прыназоўнікам *na*, у адрозненне ад беларускай (і рускай) мовы, дзе ў гэтых выпадках выкарыстоўваюцца іншыя віды кіравання, напрыклад, дэлібератыўнае кіраванне з прыназоўнікам *ab* ці агузатыў з прыназоўнікам *na*. Беспрыназоўнікавы агузатыў часта ўжываецца ў чэшскай мове поруч з дзеясловамі з абагульненым значэннем: 1) 'валодаць, кіраваць' – *vlastnit, ovládat* 'валодаць', *řídít* 'кіраваць', *spravovat* 'кіраваць, загадваць', *dirigovat* 'дырыжыраваць', 2) 'уздзейнічаць, уплываць' – *ovlivňovat* 'уплываць', *napadat* 'нападаць', *otravovat* 'надакучваць', *zdravít* 'вітацца', *vyčítat* 'папікаць', 3) 'следаваць, пераймаць' – *pozorovat* 'назіраць', *sledovat* 'сачыць', *napodobovat* 'пераймаць', *obdivovat* 'захапляцца', *závidět* 'зайздросціць'.

Агузатыў з прыназоўнікам *na* ў чэшскай мове часта звязаны з абазначэннем 1) разумовай дзейнасці: *myslit* 'думаць', *pamatovat* 'помніць', *potýšlet* 'падумаць', *přicházet* 'цяміць', *zapomínat* 'забываць', *vzpomínat* 'ўспамінаць', *soustředovat se* 'засяроджвацца'; 2) эмацыйнага стану: *nadávat* 'лаяць', *žárlit* 'раўнаваць', *usmívat se* 'усміхацца', *smát se* 'смяяцца', 3) накіраванасці на ўстанаўленне кантакту: *volat* 'клікаць', *obracet se* 'звяртацца', *upozorňovat* 'звяртаць увагу', *mávat* 'махаць', *mrkat* 'пад-

моргваць', *ptát se, tázat se* 'пытацца', 4) некаторых канкрэтных дзеянняў: *mířit* 'мерыцца', *střilet* 'страляць', *sahat* 'дакранацца', *útočit* 'атакаваць', *klepat*, *bušit* 'стукаць'.

Аналагічныя прыклады ёсць і ў польскай мове (*czekać na kogo, co* 'чакаць', *podziwiać kogo, co* 'здзіўляцца', 'захапляцца', *zarzucać co* 'дакараць за што', *zemrzeć na co* 'памерці ад чаго'), аднак іх менш.

У польскай мове, у сваю чаргу, ёсць мадэлі і заканамернасці, не так характэрныя для чэшскай мовы (пры параўнанні з беларускай і рускай). У польскай мове больш частым, чым у беларускай ці рускай, з'яўляецца кіраванне (з прыназоўнікам ці без) генетывам: *chwycić się* 'схапіцца', *mieszać się do* 'умешвацца', *nadgryźć* 'надкусіць', *nadużywać* 'злоўжываць', *sluchać* 'слухаць' і інш. Генетыва з прыназоўнікам *do* ці без прыназоўніка патрабуюць многія дзеясловы з прэфіксам *do-*, адпаведнікі якіх у беларускай (і рускай) мовах маюць іншае кіраванне: *doglądać*, *doraść*, *dopilnowywać* 'даглядаць', *dopełnić* 'выканаць', *dowiedzieć się* 'даведацца', *dowodzić* 'даказваць', *doznać* 'зведаць' і інш. У чэшскай мове таксама з родным склонам ужываюцца дзеясловы з прыназоўнікам *do-* (як правіла, зваротныя) з агульнай семантыкай дасягнення, здзяйснення чаго-н.: *dopouštět se* 'дапускаць', *dotýkat se* 'дакранацца', *dožít se* 'дажываць', *dopátrat se* 'дакапацца', *dovolat se* 'даклікацца'. Беспрыназоўнікавы генетыў часта сустракаецца і ў дзеясловаў з семантыкай выдалення, пазбаўлення: чэш. *vzdávat se* 'адмаўляцца', *pouštět se* 'адпускаць', *zřikat se* 'адракацца', *zbavovat se* 'збаўляцца', *zdržovat se* 'устрымлівацца'. Пры кіраванні генетывам у польскай і ў беларускай мовах можа не супадаць наяўнасць / адсутнасць прыназоўніка *do* / *да*: *dociec czego* 'дадумацца да чаго', *dopuścić do czego* '(не) дапусціць чаго', *dosłużyć się czego* 'даслужыцца да чаго' і інш.

У польскай і чэшскай мовах ёсць устойлівыя мадэлі кіравання, якія карэлююць з семантыкай дзеясловаў. Лексемы са значэннем 'кідаць' звычайна кіруюць творным склонам: польск. *ciskać*, *miotać*, *rzucać*, чэш. *házet*, *vrhat*, *mrštit*, *praštit*. Аналагічнае ўжыванне магчымае і ў беларускай (і ў рускай) мове (бел. *кінуць камнем*), аднак яно значна менш ужывальнае, чым прамое кіраванне акумулятывам.

У беларускай і рускай мовах магчымыя канструкцыі тыпу бел. *хістаць галінамі*, рус. *качать ветвями*, аднак у заходнеславянскіх мовах кіраванне творным склонам пры дзеясловах з такой семантыкай значна больш рэгулярнае, гл. польск. *chwiać*, *kołysać*, чэш. *pohybovat*, *házet*, *kymáčet*, пар. таксама кіраванне творным склонам у чэшскіх дзеясловаў са значэннем 'круціць' – *otáčet*, *točit*, *kroutit*.

Пераходнасць / непераходнасць (транзітыўнасць / нетранзітыўнасць), звязаную з актантам тыпам, адносяць да класіфікацыйных граматычных катэгорый з пэўнымі агаворкамі. Яна не мае тыповага для славянскіх моў унутрыслоўнага выяўлення, а выражаецца праз тып кіравання дзеяслова; фармальна маркіруюцца толькі пераходныя дзеясловы – шляхам станавых трансфармацый. Стан можа трактавацца як

словазмяняльная катэгорыя пераходных дзеясловаў (актыўны / пасіўны) і як катэгарыяльна-семантычная (актыў, пасіў, медыум, рэфлексіў, рэцыпрок, кааператыў, каўзатыў і інш.)¹. Паколькі станавае семантыка ў славянскіх мовах непаслядоўна каардынуе з яе фармальным выразненнем (напрыклад, беларускі постфікс *-цца*, рус. *-ся (-сь)* не заўсёды абазначаюць уласна пасіў), то яна, як і Т-катэгорыя, верыфікуецца сінтаксічна: праз спалучальнасць і дыягнастычныя кантэксты.

Змена ўласна граматычнай семантыкі ў славянскіх мовах звычайна не суадносіцца з семантычнай дэрывацыяй – развіццём новага значэння без змянення формы: з прычыны сінтэтычнасці славянскіх моў такое значэнне можа быць толькі лексічным. Аднак семантычная дэрывацыя і змена граматычнага значэння ў славянскіх мовах маюць пункты перасячэння. Гэтыя зоны дыфузіі лексічнай і граматычнай семантыкі прыходзяцца на катэгорыі, якія не маюць абавязковага і рэгулярнага фармальнага выразнення і / ці не поўнасю ахопліваюць адпаведны клас лексікі. Характэрна, што выпадкі змены класіфікацыйнага граматычнага, словаўтваральнага ці катэгарыяльна-семантычнага значэння шляхам семантычнай дэрывацыі класіфікуюцца слоўнікамі як лексічная аманімія ці полісемія. Напрыклад, бел. *нанасіць* (закончанае трыванне) ‘прынесці ў вялікай колькасці’ (*нанасіць гору камення*) і *нанасіць* (незакончанае трыванне) ‘прыносіць у некалькі прыёмаў у пэўнай колькасці’ (*Бывае, што студэнты наносяць на экзамен шпаргалкі і спісваюць напрапалу*) разглядаецца як аманімія, хоць па сутнасці гэта семантычная дэрывацыя, якая змяняе лексіка-граматычную катэгорыю трывання з наступным фармальным распадабненнем трывальных пар *наношваць – наносіць, наносіць – нанесці*.

Адрозненні ў граматычнай семантыцы стану, якія верыфікуюцца сінтаксічна, г. зн. не маюць фармальных адрозненняў, звычайна падаюцца як асобныя значэнні полісеманта, напрыклад бел. *мыцца* 1. ‘мыцца, умывацца’ (*Вася мыецца з мылам*) і 2. пасіў да *мыць* (*Вокны мыюцца кожны месяц*). Падаюцца ў слоўніках як полісеманты ці не падаюцца ўвогуле розныя семантыка-катэгарыяльныя станавае значэнні зваротных форм дзеяслова, напрыклад бел. *Марскія скаты б’юцца токам* (бессуб’ектна-зваротны стан); *Арміі біліся да поўнага знішчэння* (узаемна-зваротны стан – рэцыпрок); *Сэрца б’ецца няроўна* (агульна-зваротны стан). Неадпаведнасць фармальнага спосабу выразнення катэгорыі стану (постфікса *-ся*) і семантыкі станавае форм прыводзіць да асемантычных ваганняў ва ўжыванні гэтай часціцы на розных этапах развіцця славянскіх моў, гл. старабеларускае *zostal panem; zostal sia panem*; параўн. з сучасным беларускім *застацца*; сучасн. бел. *дачакацца* = *дачакаць*.

Таксама як асобныя значэнні полісеманта падаюцца адрозненні ў актантным тыпе дзеяслова, напрыклад, такая яго класіфікацыйна-

¹ *Языкознание: Большой энциклопедический словарь*, гл. ред. В.Н. Ярцева, Москва 1998, с. 160–161, 370–371.

граматычная характарыстыка, як пераходнасць / непераходнасць / ускосная пераходнасць: бел. *піць* 1. (неперах.) 'злоўжываць спіртнымі напоямі'; 2. (перах.) 'глытаць вадкасць'. Пры гэтым у шэрагу выпадкаў такія адрозненні проста не фіксуюцца: бел. *Клімовіч піша* (= *Клімовіч пісьменнік*) (неперах.) – *Клімовіч піша ліст*. У дадзеным выпадку адрозненне ў дзеяслоўным кіраванні карэлюе з адрозненнем у спосабе дзеяслоўнага дзеяння: першы прыклад перадае катэгарыяльную семантыку заняткаў, а другі – дзеяння. Увогуле даволі складана знайсці "чыстыя" прыклады змены толькі адной лексіка-граматычнай, словаўтваральнай ці катэгарыяльна-семантычнай характарыстыкі – звычайна, змяняюцца некалькі параметраў. Абавязкова ўдзельнічаюць пры гэтым сінтаксічныя характарыстыкі, бо кожная такая змена праяўляецца і верыфікуецца кантэкстуальна і дыстрыбутыўна.

Такім чынам, адрозненні ў тэмпаральна-аспектуальных катэгарыяльна-семантычных і словаўтваральных дзеяслоўных значэннях – Т-катэгорыях і спосабах дзеяслоўнага дзеяння – разглядаюцца ў слоўніках як асобныя значэнні мнагазначнага слова ці не разглядаюцца ўвогуле.

З вышэйсказанага вынікае, што семантычная дэрывацыя ў славянскіх мовах сустракаецца не толькі пры змене лексіка-семантычных значэнняў, але і катэгарыяльна-семантычных і словаўтваральных – у тых выпадках, калі яны не маюць абавязковага і рэгулярнага выражэння і дыферэнцыруюцца сінтаксічна. Аднак многія даследаванні дзеясловаў, не звязаныя выключна з вылучэннем семантычных кампанентаў, абпіраюцца, па-першае, на актантаў тып таго ці іншага дзеяслова і, па-другое, на яго параметры адносна Aktionsart – спосабу дзеяслоўнага дзеяння, прычым абедзве характарыстыкі змястоўныя па сваёй сутнасці.

Сказанае вышэй пацвярджае агульнапрызнаную думку пра адзінства семантыкі, якую толькі ўмоўна можна падзяліць на лексічную, граматычную і прагматычную. Такая пазіцыя здымае пытанне пра мяжу паміж лексічным і граматычным значэннем; асноўныя этапы дыскусіі, прысвечанай гэтай праблеме, прыводзяцца ў мовазнаўчых працах¹. Семантычнасці граматыкі надаецца ўвага Ганнай Вяжбіцкай. У кнізе *Семантыка. Прымітывы і універсаліі* (*Semantics. Primes and universals*) з гэтых пазіцый разглядаецца катэгорыя транзітыўнасці і канструкцыі са зваротнымі дзеясловамі. У прыватнасці, даецца семантычнае апісанне суб'екта і аб'екта (на матэрыяле рускай мовы), указваецца на тое, што іх семантычная прымета *voluntary / involuntary* (кантроль) дыягнастуецца, напрыклад, паводле трансфармацыі канструкцыі з суб'ектам у намінатыве ў канструкцыю з суб'ектам у датыве: *Я встrelтил ee – Она встrelтилась мне; Я убил ee – ?* Як семантычна напоўненая

¹ А.Я. Міхневiч, *Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы*, Мiнск 1976; Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев, *Языковая концептуализация мира*, Москва 1997.

катэгорыя градуальнага тыпу аналізуецца датыў, дакладней кажучы, яго разнавіднасці [адресат, бенефіцыярый, goal (мэта), “знешні” і “ўнутраны” датыў], выбар адной з якіх абумоўлены канкрэтнай семантычнай роляй¹. У кнізе *Семантыка граматыкі* Г. Вяжбіцка піша: “Граматыка не незалежная ад семантыкі. Наадварот, граматычныя адрозненні матываваныя (у сінхранічным сэнсе) семантычнымі адрозненнямі; любая граматычная канструкцыя – сродак выяўлення семантычнай структуры, яе *raison d’être* і крытэрыі, які вызначае кола яе выкарыстання”².

3 пункт гледжання адзінага разумення семантыкі праводзяцца шматлікія сучасныя даследаванні дзеясловаў, дзе семантычныя ўласцівасці лексем і іх сістэмныя адносіны разглядаюцца як узаемаабумоўленыя і непарыўна звязаныя. Такі цэласны, сістэмна-семантычны падыход заснаваны на вызначэнні семантычных прымет лексемы ў залежнасці ад: 1) спалучальных характарыстык; 2) валентнасных характарыстык; 3) парадыгматычных адносін з іншымі адзінкамі слоўніка; 4) месца і ролі ў выказванні; 5) удзелу ў розных відах трансфармацый выказвання³. У сувязі са сказаным вышэй асабліваю цікавасць выклікаюць працы, мэтаі якіх з’яўляецца комплекснае апісанне семантыкі асобнай мовы ўвогуле ці асобных падсістэм (часта яго называюць матрычным), дзе ўлічваюцца ўсе ці некалькі з вызначаных вышэй параметраў⁴.

Шматаспектны разгляд значэння слова прапанаваны ў працах Ю.Д. Апресяна і І.А. Мельчука⁵, якія дэманструюць адзін з магчымых варыянтаў сістэмнага апісання лексікі.

У цэлым, аспектуальна-тэмпаральныя і суб’ектна-аб’ектныя адносіны ў семантыцы мнагазначных слоў на шырокім славянскім матэрыяле – гэта прадмет асобнага лексіка-граматычнага даследавання, якое адкрые многія цікавыя заканамернасці і мадэлі семантычнага развіцця. Даследаванне дзеясловаў-полісемантаў з гэтага пункту гледжання, разуменне моўнай семантыкі як кантынуума і ўвагі да пераходных лексіка-граматычных з’яў дазваляе не толькі выявіць канкрэтныя выпадкі захавання / незахавання дзеясловам у пераносным значэнні граматычных характарыстык прамога значэння, але і ўмовы і заканамернасці

¹ A. Wierzbicka, *Semantics. Primes and Universals*, Oxford, N.Y. 1996.

² A. Wierzbicka, *The Semantics of Grammar*, Amsterdam, Philadelphia 1988, p. 3.

³ Гл., напрыклад: B. Levin, *English Verb Classes and Alternations*, Chicago, London 1993.

⁴ G.A. Miller, C. Fellbaum, *Semantic networks of English* [in:] *Lexical and Conceptual Semantics*, Cambridge 1992, p. 197–229.

⁵ Ю.Д. Апресян, *Избранные труды, т. II: Интегральное описание языка и системная лексикография*, Москва 1995; *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Первый выпуск* / Ю.Д. Апресян, О.Ю. Богуславская, И.Б. Левонтина и др., Москва 1997; И.А. Мельчук, *Русский язык в модели “Смысл – Текст”*, Москва–Вена 1995.

змены граматычных характарыстык дзеяслова ў выніку развіцця новай семантыкі і наадварот.

Alena Rudenka

Categorical semantics of verbs on the example of Belarusian, Russian, Polish and Czech languages

A b s t r a c t

The sphere of intersection of lexical and grammatical semantics are the classificatory and derivational categories. For the Slavic verb, the categories of aspect, semantic type of predicate, action start, transitivity, valence, and voice are relevant. These characteristics are connected with the temporal-aspectological and syntactic qualification of the verb; their changes lead to lexical-semantic changes. Such examples are shown in the article, primarily based upon the material of the Belarusian and Polish languages.